

Válasz az akadémiai doktori értekezés (*Aspects of the phonology and morphology of Classical Latin*) bírálataira

Mindenekelőtt köszönöm mindhárom bírálónak, prof. Adamik Tamásnak, prof. Hunyadi Lászlónak és prof. Siptár Péternek a munkájukat, alapos és körültekintő bírálatukat, amelyben nagyon fontos észrevételeket tettek, és amellyel jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy amennyiben az értekezés könyv formájában publikálva lesz, nem maradnak benne hibák és hiányosságok. Mindig megtisztelő egy kutató számára, ha a munkájára a szakma kiváló képviselői reagálnak, az pedig még inkább megtisztelő, hogy ebben az esetben a nyelvtudomány különböző területeinek és irányainak képviselői alapos kritikájukkal együtt elismerően nyilatkoztak az értekezésről. A bírálatokra egyben válaszolok, tematikusan rendezve a mondandómat, de meg fogom említeni, hogy mely pontjait ki vetette fel konkrétan.

1. Adatokkal kapcsolatos kérdések

1.1. Az adatok megbízhatóságával, válogatásával és kvantifikálásával kapcsolatban Hunyadi Lászlónak volt több kérdése is. Az egyik arra a részkorpuszra vonatkozik, amelyből a mássalhangzók előfordulási gyakoriságát számoltam, az eredményeket az első függelékben mutatva be. Ez a részkorpusz Kr. e. 1. és Kr. u. 1. századi művekből áll össze, és csak egy kicsiny szeletét képviseli a korszak mennyiségileg is óriási fennmaradt termésének. A válogatás szempontja az volt, hogy legyen jelen benne több szerző és több műfaj, de olyan értelemben legyenek egységesek, hogy reprezentálják azt, amit klasszikus latinságnak nevezünk (pl. ezért nincs benne Lucretius), és elég nagy legyen ahhoz, hogy az egyedi esetlegességek ne torzítsák a képet, de mind a reprezentativitás, mind a homogenitás megítélésében az intuíciónra és a konkrét kérdéstől független anyagismeretemre támaszkodtam. Ennek a részadatbázisnak nincs olyan funkciója, hogy bonyolultabb összefüggéseket vizsgáljunk rajta (amilyeneket Hunyadi László fölvet). Ezek nagyon fontosak és érdekesek egyébként, de a dolgozatnak nem volt célja vizsgálni őket.

A szerzők között tapasztalható egyéni eltérések túlnyomórészt lexikológiaiak és stilisztikaiak, ezek teljes egészében kívül esnek a disszertáció keretein. A vizsgált időkereten belül néhol találunk érdekes morfológiai és fonológiai különbségeket, de ezek általában marginálisak. A dolgozatban említek néhány ilyen, pl. az egyházatyák korában (először Tertullianusnál) megjelenő *reanimare*, *reaedificare*, *reinduti* alakok, ahol a *re-* prefixum már változatlan alakban jelenik meg

magánhangzóval kezdődő tövek előtt is (8.2.1.5). Egy másik példa, amelyet a dolgozatban szintén említek, a kettős hiátus tartalmazó *e*-tövű főnévi genitivusi alakok (pl. *diei*). Ezek különlegessége az, hogy elvileg az [*e*] ezekben az alakokban rendszerint hosszú, ezzel megsérti a hiátus-szabályt. Ha azonban megnézzük a költői korpuszt, kiderül, hogy a költők nagyon következetesen kerültek az ilyen alakokat – az egyetlen Lucretius kivételével. Erre a dolgozatban már nem térek ki, de az *e*-tövű egyes számú genitivusi és dativusi alakok egyébként is problémásak a latin nyelvtörténetben, és arra, hogy ezekben az alakokban valóban hosszú *e* lett volna, tulajdonképpen alig van bizonyítékunk.

Bírálatában Hunyadi László azt a kérdést is fölteszi, hogy "a költői szövegeknek nincs-e olyan, műfajspecifikus sajátosságuk, amelyek akár konzervativizmus, akár újítás alapján különböznek a nem-költői szövegektől". Ez is egy nagyon fontos kérdés, mert az érvelésem bizonyos nem kevés, ámde jól körülhatárolt esetekben éppen a költői szövegeken alapul. A választ részint megadtam az előző kérdés kapcsán, de ehhez még hozzáteszem a következőket. Anélkül, hogy szoros értelemben vett stilisztikai kérdésekbe akarnék belemenni, abból indultam ki, hogy világosan el kell különíteni egyrészt azt, ami egyes költőkre jellemző (pl. költők közül csak Lucretiusnál fordul elő a *deorsum, seorsum* – prózáíróknál gyakori), másrészt azt, ami variábilis (pl. a zárhang+likvida szekvenciák szótagolása általánosságban, vagy a *deorsum, seorsum* szótagszáma Lucretiusnál). El kell továbbá dönteni azt – és számomra ez volt a fontosabb –, hogy mikor tudunk valamilyen fonológiai következtetést levonni, és mikor nem. Nem tudok például semmilyen következtetést levonni a Lucretius-féle összevont (vagyis kétszótagú) *deorsum, seorsum* alakok pontos fonológiai ábrázolására nézve. Tudok viszont következtetéseket levonni például a szókezdő *s impurum* eloszlásából (7. fejezet), és amellet érvelek, hogy az ott kimutatott variabilitásnak fonológiai alapja van.

1.2. Hunyadi László többhelyütt is hiányolta a számszerű adatolást, és említett több olyan pontot a dolgozathoz, ahol csak közelítő mennyiségeket vagy arányokat adok meg. A pontos számszerű adatolás szelektív gyakorlatának a legfőbb oka az, hogy tiszteletben tartottam – mert kénytelen voltam tiszteletben tartani – azokat a korlátokat, amelyek az anyag és a feladat jellegéből adódnak, és amelyeket a dolgozat bevezetőjében részletesen bemutatok. A pontos számszerű adatolás általában ott hiányzik – és ez az esetek többsége –, ahol elegendőnek tartottam egy domináns mintázatnak az azonosítását, mert annyira nagy az aszimmetria két (vagy esetleg több) variáns között, illetve általában ahol az adatok ilyen értelemben vett számszerű bemutatása vélhetően nem járt volna döntő hozadékkal (a szövegek jellegéből adódó problémák miatt [pl. idézet, metanyelvi használat], szövegkritikai problémák miatt [vö. az *-ii-* perfektumok kérdését, amelyről a 6.2.3.

részben írok], adatbázis-problémák miatt [l. a 206. lábjegyzetben említett Vergilius-szöveghelyet, amely minden bizonnyal hibásan került az adatbázisba]). Általában az átfogó fonológiai leírások és elemzések bevett gyakorlatát követtem, ahol a pontos számszerű adatolás inkább a nagyobb mintázatokat kiegészítendő jelenik meg, vagy pedig esettanulmány-jelleggel. Illetve, ahogyan a mássalhangzócsoportok bemutatásánál eljárók (3. fejezet), ahol is külön jelölöm, ha kimerítően felsoroltam az adott mássalhangzócsoporthoz adható példákat, amennyiben nincs ötnél több), ott ezt azért teszem, hogy azok, akik majd a későbbiekben használják az általam így előállított származtatott adatbázist, eldönthessék, hogy ezeket a típusokat marginálisnak tekintik, vagy teljes mértékben a rendszer részének tekintik, amennyiben saját fonológiai elemzést kívánnak ezekről adni.

A 13. táblázatnál Hunyadi László hiányolja annak kifejtését, hogy az *ager*-típusú névszókat miért tekintem *marginálisan* heteroklitikusnak. Erre a kérdésre a válasz a bíráló által is idézett szövegrészlet előző mondatában van: az ilyen névszók tíz alakjából mindössze egy mássalhangzós tövű, a többi kilenc *o*-tövű, ezt nevezem ebben az esetben marginális heteroklízisnek.

Az *ad* prefixum hasonulási arányainál *s* előtt egy helyen hiányzik a megjelölt százalékos arány forrása a 8.2.4.5 részben; ez az én számításaimon alapszik, itt a kérdéses ponton valóban nem tettem ezt egyértelművé.

Nem mindenütt tettem világossá, hogy ahol gyakorisági adatokat hozok, azok lexikális vagy szöveggyakoriságok-e (típusgyakoriság vagy tokengyakoriság). A szövegkörnyezetből ezek kiderülnek, de a kritikát természetesen köszönettel elfogadom, egy későbbi, esetlegesen publikálendő verzióban ezeket minden esetben meg fogom jelölni. Ezzel kapcsolatban Hunyadi László írja: "egy nagyobb gyakoriságú lexéma nagyobb, abszolút számokkal kifejezett előfordulási értéket eredményezhet, mint egy kisebb előfordulású lexéma, és ugyanez érvényes a karakterek és a hangok/fonémák szintjén". Ez teljes mértékben így van, én magam is említtem például a dolgozat 2.1.2. részében, ahol a labiovelárisok státuszáról van szó, hogy a szókezdő [k] nagyon magas tokengyakorisága annak köszönhető, hogy a legtöbb kérdőszó és számos funkciószó (vonatkozó névmás, kötőszó) [k]-val kezdődik, amint azt az általam idézett Devine és Stephens (1977) is hangsúlyozza.

Az adatokkal kapcsolatban még köszönöm Adamik Tamás pontosítását a *Rhetorica ad Herennium* időrendi besorolásával kapcsolatban. A mű általánosan elfogadott keletkezési ideje ismert volt előttem, de az időrendi táblázatot a szerzők születési éve alapján állítottam össze, Cornificius születési éve pedig nem ismert (tudomásom szerint). Mivel azonban Cicero valóban merített a *Rhetorica ad Herennium*ból, nyilván ésszerű, hogy az időrendben kövesse őt a szóban forgó, függelékbeli táblázatban is.

2. Szorosabb értelemben vett fonológiai kérdések

2.1. Adamik Tamás észrevételezte, hogy a 11. oldalon, a második fejezet elején a [j] szegmentum a koronális mássalhangzók közé van sorolva abban a táblázatban, amellyel bevezetem a mássalhangzókészlet tárgyalását. Ez valóban hiba, hiszen a dolgozatban mindenütt másutt világosan dorzális mássalhangzóként elemzem a [j]-t, így pl. a második fejezet végén (39. o.), ahol először adom meg a teljes megkülönböztető jegyes leírását a szegmentumoknak, és számos más helyen.

Itt nem egyszerűen elírásról van szó, hanem arról, hogy egy korábbi elemzésből maradt itt egy részlet, hiszen a [j]-t egyébként lehet *más nyelvek esetében* koronálisként elemezni, amint például éppen a magyarban így elemzi Siptár Péter és Törkenczy Miklós *The Phonology of Hungarian* című munkájukban (illetve Siptár Péter több publikációjában is). Korábbi publikációim némelyikében én is koronálisként elemeztem a latin [j] szegmentumot, mert úgy gondoltam, hogy ezzel részben megmagyarázható az az aszimmetria, amely a két latin félhangzó, a [j] és a [w] eloszlásában mutatkozik – egészen pontosan az magyarázható meg, hogy lexikális (főkategóriához tartozó) szavak végződhetnek [j]-re, de nem végződhetnek [w]-re, ami ebben az esetben beleillene abba az általánosításba, hogy latin szavak majdnem kizárólag koronális mássalhangzóra végződhetnek. Később beláttam, hogy ez önmagában nem egy nyomós érv, mert – ahogy a disszertációban is írom –, a szóvégi [j] a latinban egy-két indulatszó és a *prae* előljárószó kivételével minden esetben inflexiószótag, tehát a típusgyakorisága valójában rendkívül alacsony, még ha a példánygyakorisága magas is. Ezzel pedig lényegében már nem haladja meg a szóvégi [w] előfordulási típusgyakoriságát. A [j] és a [w] eloszlásában megmutatkozó egyéb aszimmetriák szintén nem igénylik a [j] koronális mássalhangzóként történő besorolását, amint azt a 3.4 részben (64–68. oldal) kimutatom.

Summa summarum, itt egy kongruitási probléma maradt a dolgozatban, és a 11. oldalon található táblázat helyesen úgy nézne ki, hogy a harmadik oszlop nem a *veláris*, hanem a *dorzális* címet viseli, és a [j] ebben az oszlopban található, nem pedig a koronálisok között, a második oszlopban.

2.2. Siptár Péter észrevételezte – bár nem rótt fel hibaként –, hogy a folyamatok formális ábrázolásában némiképpen eltértem az autoszegmentális fonológiában bevett gyakorlattól, a folyamatok ábrázolásának konvencióitól, amennyiben nem egyetlen ábrába sűrítettem a bemeneti és a kimeneti alakokat, szerkezeteket, hanem két fázisban, sőt, egyes esetekben három fázisban mutatom be a folyamatokat. Ennek valóban az az oka, hogy így áttekinthetőbb az, amit be akarok mutatni az egyes esetekben – magán a formalizmuson ez egyáltalán nem változtat. A konkrét ábrák,

amelyek a levezetések, a fonológiai folyamatokat formálisan bemutatják, mind konvertálhatók lennének úgy, hogy egyetlen ábrába foglalják a folyamat különböző fázisait bármifajta információvesztés nélkül.

2.3. A 8. (a prefixált alakok fonológiájával foglalkozó) fejezet bevezető részében azt írom, hogy a prefixumokban mutatkozó variabilitás sok tekintetben fonológiai alapú; Hunyadi László szerint ennek az állításnak a pontos alátámasztása hiányzik. Ugyanebben a fejezetben az egyes prefixumok tárgyalásánál adom meg a konkrét érveket, amelyekkel alátámasztom a fonológiaiainak tekinthető eseteket. Általánosságban két világos kritérium alapján lehet ezeket elhatárolni: (i) fonológiai környezet függvénye-e egy adott váltakozás (pl. a *pro-* igekötő rövid magánhangzós és *d*-vel bővülő alakváltozata fordul elő magánhangzók előtt, a hosszú magánhangzós nem, de a rövid magánhangzós még *f* előtt is megtalálható, l. 8.2.1.2; avagy a mássalhangzók teljes hasonulása prefixum és *t* határán, ami pedig a hangzósság függvénye, l. 8.3.2.3); (ii) illeszkedik-e a nyelv egyébként ismert fonológiai szabályszerűségeihez (pl. a *pro-* magánhangzójának rövidülése a hiátusszabályokból következik magánhangzó előtt [*f* előtt viszont nem következik semmiből], a mássalhangzók teljes hasonulása pedig követi a szótagillesztési szabályt). Ide köthető még a *con-l-* esete (8.3.4), ahol pedig a prefixumváltozatok eloszlásának és az érintett szavak példánygyakoriságának összefüggéséből következtetek arra, hogy inkább fonológiailag reális, mintsem pusztán eltérő íráskonvenciók követéséből adódó variabilitást látunk.

Ugyanerre az elemzésemre, a *con-l-* esetére vonatkozott Hunyadi Lászlónak még két megjegyzése. Az egyik szerint nem világos, hogy a *collega* és a *collegium* szavakban miért tartom a hasonulást lexikalizáltak. Ez azért nagyon fontos kérdés, mert ezen áll vagy bukik az, hogy az imént említett összefüggés mennyire megalapozott. Azt, hogy pontosan mi van lexikalizálva és mi az, amit a fonológia és a nyelvtan egyéb részrendszerei aktuálisan állítanak elő, még élő nyelvek esetében is nehéz eldönteni, de konkrétan ezeknek a latin szavaknak az esetében a következőkre tudok egészen biztosan rámutatni. A *collega/-ium* szavakon kívül a többi hat szónak a töve önálló szóként is előfordul, a hatból öt esetben ráadásul mindennemű hangalaki módosulás nélkül, továbbá ugyanezek a szavak más prefixumokkal is állhatnak (*dilaudare, adlabi, delabi, elocare, eligere...*), a jelentések pedig kompozicionálisnak tűnnek. A *collega/-ium* esetében nincs elszigetelhető *t*ó, és nincs más *-lega*-alapú képzés; a *collegium*-mal egyedül a *privilegium* vethető össze alakilag, de annak a jelentése túl távol áll a *collegium*-étől ahhoz, hogy a távoli etimológiai összetartozáson kívül bármi egyebet állíthassunk róluk.

Hunyadi László másik megjegyzése az volt, hogy nem adok magyarázatot magára a korrelációra, amely fönnáll a *con-l-* képzések előfordulási gyakorisága és a hasonulást mutató (tehát

coll-, nem *conl-* kezdetű) változatok aránya között. A dolgozatban nem is annyira magát a korrelációt akarom megmagyarázni, hanem módszertani szempontból akarok rámutatni arra, hogy – szemben az *ad-t-* esetével, amellyel a 8.3.4. részben összevetem – a hasonulás mértéke megfelel az előfordulási gyakoriságnak, és mivel ez hangváltozásoknál is gyakran előfordul, valószínű, hogy itt az írásmód változatossága fonológiai változatokat tükröz.

3. Tágabb értelemben vett fonológiai kérdések, határterületekre vonatkozó fölvetések

3.1. Adamik Tamás írja a bírálataiban, hogy mivel "több olyan jelenséget tárgyal[ok], amely szorosan kötődik a latin verseléshez, illetve a latin ékesszóláshoz", a disszertáció "publikált változatában több figyelmet szentelhetn[ék] az említett nyelvi jelenségek esztétikai vonatkozásainak". Ezek valóban fontos és érdekes vonatkozásai az egész kérdéskörnek, és bizonyos helyet kapnak is a disszertációban, de van egy elvi és egy gyakorlati korlátja annak, hogy milyen mértékig szeretném vagy tudnám bevonni őket a tárgyalásba. Az elvi kérdés az, hogy ezek a megfontolások még a fonológia részét képezik-e, vagy nem – mondom ezt anélkül, hogy a bírálónak tulajdonítanám akár az egyik, akár a másik vélekedést. Én azzal a többségi nézettel értek egyet, hogy a fonológia rendszerjellegű vonatkozásai és az esztétikai vonatkozásai között világos határ van, és bár a mives beszéd, a jóhangzás ismérvei és kategóriái sokszor fonológiai (vagy fonetikai) alapon vannak leírva, mint ahogy a költészetben használt ritmusképletek is, és – főleg holt nyelvek esetében – nagyon értékes forrásai a nyelv fonológiájára vonatkozó tudásunknak, a különféle nyelvi alakulatok művészi felhasználása és értékelése nem szorosan vett nyelvészeti kérdés.

A gyakorlati korlátot ebben az esetben nem csak a saját szakértelmem határai jelentik, hanem az is, hogy mind az esztétika, mind a retorika már önmagában annyira nagy tudományos hagyománnyá nőtt az elmúlt több mint kétezer évben, hogy pusztán ezért is reménytelennek éreztem volna a jelenleginél szisztematikusabban és teljesebben bevonni megfontolásaikat a tárgyalásba.

Rögtön hozzáteszem ugyanakkor, hogy néhány olyan részletkérdés, amelyeket én magam a legérdekesebbek között tartok számon, éppen a fonológiának ezekről a határterületeiről származik. Az egyik ilyen a nagyon kevés [w]-re végződő szó kérdése, amelyet mint disztribúciós részletkérdést írtam le, de egy különös jelenségre bukkantam ezzel kapcsolatban (15. oldal, különösen 28. lábjegyzet). A [w] összesen öt szó végén fordul elő, ezek közül négy funkciószó, egy pedig indulatszó (*seu* 'vagy', *neu* 'sem', *ceu* 'mint', *hau* 'nem', (*e*)*heu* 'jaj'). Az ötből háromnak van nem [w]-re végződő variánsa (*sive*, *neve*, *haud*), a *ceu* egyszerűen nem fordul elő magánhangzóval kezdődő szó előtt, hanem más, funkcionálisan neki megfelelő kötőszót használnak helyette – mindez köztudomású. Az viszont engem is meglepett, hogy ugyanez a disztribúciós megszorítás

nagyon következetesen érvényesül az *(e)heu* indulatszónál is. Az indulatszóknak a valódi, természetes nyelvi megnyilatkozásokban magától értetődően nincs eloszlása (disztribúciója); mihelyt azonban az *(e)heu* megjelenik a korpuszt alkotó irodalmi szövegekben – ami már egy stilizáló, esztétizáló alkotási folyamat eredménye –, nagyon következetesen megtalálja a helyét a hasonló hangalakú szavak rendszerében, és elenyészően kevés, formuláris kifejezéstől eltekintve nem fordul elő magánhangzó előtt. (Bár a feliratos szövegállomány vizsgálata nem volt része a disszertációnak, végeztem célzott kereséseket három nagy feliratos adatbázisban, az EDR-ben [Itália], a Hispania Epigraphicában [Ibériai félsziget] és a Heidelbergi EDH-ban [a nyugat-római birodalom többi része], és a feliratos emlékekben is ugyanezt láttam az *(e)heu* vonatkozásában.)

A másik olyan részletkérdés, ahol biztosan lényeges esztétikai szempontok merülnének fel, a kicsinyítő képzős alakokkal kapcsolatos (10.2.5. rész, 190–191. oldal). Itt fonológiai szempontból az bizonyult érdekesnek, hogy ezek az alakok (*puellula* 'kislány', *villula* 'házikó', *bellulus* 'csinos' stb.) ellentmondanak annak a deskriptív általánosításnak, hogy több [l] hang egymáshoz közel nemigen található szón belül, esztétikai szempontból viszont éppen ez adhatta meg a különleges stílusértékét ezeknek a szavaknak. Már ókori szerzők is utalnak az [l] hang különleges fonesztétikai tulajdonságaira (pl. Martianus Cappella, idézve a disszertációban a fentebb említett helyen).

3.2. Adamik Tamás írja azt, hogy fontos és érdekes lenne, ha elhelyezném saját kutatásaimat a magyar fonológiai kutatások között. Világos a fölvetés, és elfogadom, bár azt gondolom, hogy ennek akkor volna igazán nagy jelentősége, ha a magyarországi fonológia valamifajta elszigetelt hagyományként élt és fejlődött volna az elmúlt mintegy nyolcvan évben. Nagy szerencse – vagy inkább a dolgok normális menete – az, hogy a magyarországi fonológia már a kezdetekkor, Laziczius Gyula személyében szorosan kapcsolódott a külföldi tudományos hagyományhoz és gyakorlathoz, és ez a későbbiekben is így volt, amikor a Laziczius halálát követő hiátus után az 1960-as évekkel kezdődően megjelent a korszerű magyar fonológia akár Magyarországon, akár a kivándorolt magyar nyelvészeknek köszönhetően külföldön. Mindezzel együtt a fölvetést meg fogom fontolni és meg fogom találni a módját annak, hogy a disszertáció esetlegesen publikálendő verziójában megfelelő helyet kapjanak ezek az összefüggések.

Ezzel a bírálatokra adandó válasznak a végére értem, befejezésül még egyszer megköszönöm a dolgozat három bírálójának a munkáját és a támogatását.

2017. január 24.

Cser András